

УДК 314.117:008

О. В. КРАВЧЕНКО

**ЕТНІЧНА ДИНАМІКА ТА ПРОБЛЕМА ПРОСТОРОВОГО
СТРУКТУРУВАННЯ КУЛЬТУРНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ В УКРАЇНІ
(КІНЕЦЬ ХХ — ПОЧАТОК ХХІ СТ.)**

Аналізується етнічна складова культурної ідентифікації населення сучасної України. Розглядаються специфіка етнокультурної ситуації та основні детермінанти її динаміки.

Ключові слова: ідентичність, етнічність, регіоналізація.

Анализируется этническая составляющая культурной идентификации населения современной Украины. Рассматриваются специфика этнокультурной ситуации и основные детерминанты ее динамики.

Ключевые слова: идентичность, этничность, регионализация.

The ethnic component of cultural identification of the population of modern Ukraine is analyzed. Specificity of an ethnocultural situation and the basic determinants of its dynamics is considered.

Key words: identity, ethnicity, regionalization.

«Однією з найважливіших характеристик епохи постмодерну є етнічне відродження, що має прояв у появі уявлень про глибинні зв'язки як головних для формування індивідуальної ідентичності» [4]. Актуальність звернення до проблеми територіальної обумовленості етнічності пов'язана з тим, що в Україні процес пошуку оптимальної моделі співіснування різних за своєю ідентичністю груп населення усе ще триває, а етнічний чинник є серед найобговорюваніших як у наукових дослідженнях, так і в політичному середовищі. Загальна кількість етнічних спільнот та їх чисельність об'єктивно визначають етнічну специфіку будь-якої території. В різних методологічних інтерпретаціях етнічна складова українського націєтворення розглянута в працях О. Антонюка, М. Дністрянського, С. Дрожжиної, І. Іванова, І. Кононова, А. Леонової, Л. Лойко, В. Наулка, Г. Палій, С. Римаренка, О. Суліменко, А. Шевченка та ін. Ця стаття присвячена етнодемографічним та територіальним детермінантам формування національної ідентичності в сучасній Україні.

Складність дослідження етнічних чинників у суспільній практиці пострадянських країн пов'язана з непередбачуваністю процесів, що відбуваються в них. Тому застосування класичних наукових положень та визначень для аналізу й оцінки динаміки культурної ситуації є не завжди виправданим. Стрижнем академічних дебатів вітчизняних науковців щодо нації впродовж останніх двадцяти років були проблеми етнічної належності

населення та функціонування мови, які розглядаються як основні маркери ідентичності населення України. Очевидно, має місце експлікація примордіального етнологічного підходу до визначення нації, що, на наш погляд, не є виправданим, оскільки ідентифікація як процес потребує врахування тих чинників, які є фактично результативними в певних соціальних та історичних умовах. Як вважає відомий російський етнолог В. Тішков, кількість самоідентифікацій може сягати 400–500 назв. Тобто ми маємо зважати на багатоаспектність та ситуативність ідентифікації, а не намагатися підтвердити значимість заздалегідь визначених чинників, наприклад, етнічних або мовних. З переліку конституюючих ознак нації, які найчастіше згадуються як актуальні в умовах сучасної України, варто якісно пересмислити етнотериторіальний чинник як такий, що характеризує просторовий вимір українського націєтворення. На думку авторитетного дослідника етнонаціональних проблем Е. Шилза: «Членство у нації — чинник апіорний і вагомий. З плином часу таке членство ініціюється участю в національній культурній самосвідомості, але, знову ж, це — вторинне. Первинний критерій членства — народження чи тривале проживання на обмеженій кордонами території; коли усвідомлення через цей критерій один одного є взаємним, можемо постулювати наявність колективної самосвідомості. Перебування на території і народження на території — основні референції національної колективної самосвідомості» [8].

Своєрідність етнічної мапи України дає підстави для конструювання регіонального розмежування України. Втім, спірність тлумачень поняття «регіон» у реаліях України свідчить про значимість усвідомлення окремих його складових, зокрема території. В цьому разі регіон пропонується розглядати як культурний образ, який є похідним від масових уявлень населення країни про специфіку окремих територій, зокрема пов'язану із їх етнокультурною складовою. У свою чергу населення територій є тим соціальним середовищем, у якому формуються та відтворюються певні ментальні стереотипи, важливі для ідентифікації його представників. У формуванні такого роду образів чималу роль відіграють не тільки «спогади про колонізацію», а й соціальна топографія регіону, яка визначає інкультурацію мігрантів. В контексті відмінностей в історичній спадщині, етнічному складі населення, мовному середовищі, культурній інфраструктурі, ролі в політичному житті країни різних регіонів місце проживання може слугувати одним з ключових детермінант національної ідентифікації. Ігнорувати або заперечувати актуальність етнічної або мовної складової ідентифікації в сучасній Україні не варто хоча б тому, що вони активно використовуються в державній політиці. Інформація про етнічну належність та мову враховується під час переписів населення для офіційного визначення його національного складу. Власне аналіз матеріалів двох переписів, проведених в Україні (1994 та 2001 рр.), є основою цього дослідження.

Аби належним чином оцінити культурологічні аспекти етнотериторіального чинника, спочатку варто розглянути деякі методологічні питання, пов'язані з такого роду заходами як переписи. В контексті нашого дослідження основним є питання мотивів самовизначення за етнічною ознакою. Зважаючи на відмінність практики застосування поняття «етнічність» у вітчизняному та зарубіжному науковому дискурсі можна констатувати, що його зміст задається специфікою соціально-політичного контексту. У радянській редакції офіційного етнічного визначення громадян фігурувало поняття «національність». Національність — ethnic group (англ.) не є те саме, що є громадянство — citizenship (англ.) та підданства nationality (англ.). Різниця в тому, що останні дві формули означають встановлення правових відносин між людиною та державою, національність же передбачає можливість визначення національної ідентичності, тобто належності особи до певної нації (або етнічної спільноти). При цьому важливою є, по-перше, можливість вибору особою своєї причетності до певної групи. По-друге, те, що підставою або приводом для цього може бути як комплекс особливих рис, які притаманні цій групі (антропологічні риси, мова, звичаї, місце проживання), так і специфічні відчуття належності до етнічної спільноти — власне ідентичність. Етнічна ідентифікація відбувається за наявності певних передумов, до яких варто було б віднести не лише сукупність специфічних рис, які демонструє спільнота, а й ситуацію, що передбачає самовизначення людини.

За всієї складності теоретичного визначення етнічності, слід зважати на те, що вона є результат переживання особою свого зв'язку з певною соціокультурною групою на основі комплексу успадкованих нею специфічних характеристик. Тобто етнічна ідентифікація — культурна реакція (в сенсі форми та мотивів) людини на певні соціальні обставини. Етнічність у процесі виявлення не передбачає (хоча і не виключає) пошуку її історичних джерел: міра укоріненості — досить умовний критерій її значимості. Набагато важливішим є те, яким чином і за яких обставин в індивідуальній свідомості формується той комплекс відчуттів, який дає підстави вважати себе членом певної групи. Зважаючи на думку відомого теоретика етнічності Ф. Барта про те, що вона є формою соціальної організації культурних відмінностей, варто звернути увагу на важливість культурних кордонів у процесі її конституювання. У цьому контексті територіальний чинник, поряд з антропологічним, мовним, релігійним та іншими зберігає свою актуальність як маркер етнічної та національної ідентичності. Культурні кордони не втрачають своєї актуальності незалежно від того, змінює свою етнічну належність особа чи ні. У контексті етнічної ідентифікації територія є перш за все інформаційним та комунікативним середовищем, у якому можливе формування того рівня солідарності, який переконує членів групи в реальності їх етнічності. З іншого боку, територія щодо етнічності є

символічним приводом для ідеологічної мобілізації в ситуації культурного суперництва з іншими групами в межах держави. У цьому разі предметом уваги є не географічна або топографічна складова образу території, а її етнокультурна характеристика, у першу чергу — етнічний склад населення та міграційний рух, які значною мірою визначають характер міжетнічних стосунків, рівень суспільної стабільності.

Українське «національне питання» беззастовідно тлумачиться в контексті взаємин титульної етнічної більшості (українців) й інших національних меншин, з яких росіяни, безумовно, є найбільшою. Усього за даними перепису населення 2001 р. в Україні налічується 18 етнічних груп, чисельність яких вимірюється тисячами осіб. Решта — понад 120 етносів, мають нечисленне представництво — від декількох сотень до кількох десятків осіб. Тобто чисельність представників тих чи інших етносів за офіційною статистикою є важливим чинником формування національного ландшафту сучасної України. За результатами перепису 2001 р., українців налічувалося 77,8 % (37,5 млн) населення. Частка росіян серед населення складає 17,3 % (8,3 млн) [1]. Іншими чисельними етнічними групами в Україні є — білоруси (0,6%), молдаване (0,5%), кримські татари (0,5%), болгары (0,4%), угорці (0,3%), румуни (0,3%), поляки (0,3%), євреї (0,2%), вірмени (0,2%), греки (0,2%), роми (0,1%), грузини (0,1%), гагаузи (0,1%) та ін. У порівнянні з ситуацією, яка зафіксована за результатами перепису 1989 р., відбулися певні зміни. Тоді нараховувалося 72,6 % українців (37,4 млн), 21,9 % росіян (11,3 млн), 0,9% — євреїв, 0,8% — білорусів, 0,6% — молдован, по 0,4% — поляків та болгар та 2,8% — решта національностей. Отже, при загальному зменшенні чисельності населення України пропорції представництва різних етнічних груп залишилися майже незмінними: найбільшою з них були й залишаються українці, другою за чисельністю — росіяни. За роки, що минули від перепису населення 1989 р., чисельність українців зросла на 0,3%, а їх питома вага серед мешканців України — на 5,1%. Повною несподіванкою для фахівців та політиків виявилось те, що кількість росіян порівняно з переписом 1989 р. зменшилася на 26,6%, а питома вага їх у загальній чисельності населення — на 4,8%. За дванадцятирічний період, що відділяє обидва переписи, виявляється, що при загальному зменшенні населення з 51,7 млн до 48,4 млн осіб найбільше «постраждали» етнічні росіяни — близько трьох мільйонів «зниклих». Ця обставина є однією з наукових «інтриг» етносоціальних досліджень в Україні в останні роки.

Щоб визначити культурну та політичну значимість такої етнодемографічної ситуації, варто звернути увагу на поділ росіян по регіонах. Найбільша їх концентрація в Донецькій області (1844,4 тис. — 22% від загальної кількості росіян в Україні), АР Крим (1180,4 тис. — 14%), Луганській області (991,8 тис. — 12%), Харківській області (742,0 тис. — 9%), Дніпропетровській області (627,5 тис. — 8%), Одеській області (508,5 тис. — 6%),

Запорізькій області (476,8 тис. — 6%). Нижче 2% росіян від загальної їх кількості проживають у Львівській, Сумській, Полтавській, Київській, Кіровоградській, Черкаській, Житомирській та Вінницькій областях. В інших з решти регіонів проживає менше 1% росіян (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька, Чернігівська області). Очевидно, що розселення росіян в Україні є територіально нерівномірним. Своєрідним етнічним «російським» полюсом є східні та південно-східні території України, де вони становлять значну питому частку в загальній кількості населення областей.

Для розуміння своєрідності етнокультурного ландшафту окремих територій важливо враховувати також і частку росіян щодо всього їх населення. В межах України вона є доволі високою в АР Крим (58,3%), Луганській (39,0%), Донецькій (38,2%), Харківській (25,6%), Запорізькій (24,7%), Одеській (20,7%), Дніпропетровській (17,6%), Херсонській (14,1%) областях, у Києві (13,1%). Таким чином, найбільшою концентрацією етнічних росіян крім Криму, позначено східні території україно-російського прикордоння. Саме з цими територіями пов'язана й найбільша динаміка національного складу населення України. Так, абсолютне зменшення росіян у період між двома переписами зареєстроване в Криму (- 512,1 тис.), Донецькій (-471,7 тис.), Харківській (-312,2 тис.), Дніпропетровській (-308,2 тис.), Луганській (-287,2 тис.), Одеській (-210,5 тис.) областях, Києві (-199,4 тис.), Запорізькій області (-187,3 тис.). Єдиним місцем, де чисельність росіян зросла впродовж цього часу, став Севастополь (+30,1 тис.). Оскільки смертність серед росіян в Україні не відрізняється від показників інших етносів (депопуляція з середини 90-х рр. XX ст. охопила всі етнічні групи), одним з чинників загального зменшення чисельності російської частки населення, можна припустити, стали міграційні процеси 90-х рр. XX ст.

Найактивнішим періодом міграцій був початок 90-х рр. XX ст. Найбільший міграційний рух відбувався між Україною та країнами СНД і Балтії. Так в 1992–1993 рр. в Україну з колишніх радянських республік загалом прибуло 1006 тис. осіб (серед яких 45% склали українці), а виїхало — 738 тис. осіб (з яких 30,6% українців) У 1994 р. з України вибуло 269,6 тис., а прибуло 178 тис. осіб [5, с.51]. У подальшому, особливо в другій половині 90-х рр. XX ст., показники міграції зменшуються. У 1996 р. кількість прибулих та вибулих складала, відповідно, 124 та 194 тис. осіб, у 2000 р. — 49,7 та 55,4 тис. у 2002 р. — 36,3 та 49,5 тис., у 2006 р. — 34,3 та 21,4 тис., у 2008 р., 29,9 та 14,9 тис. у 2009 р. 24,2 та 14,5 тис. осіб. В основному, етнічний склад мігрантів у цей час представлений росіянами, українцями та євреями. Причому в другій половині 90-х рр. XX ст. кількість іммігрантів серед росіян перевищувала кількість іммігрантів з числа українців, склавши, відповідно, — 416,9 тис. осіб (43,1% від загальної кількості) та 364,9 тис. осіб (37,7%). Зменшення загальної чисельності простежується і щодо інших національностей:

у 1989 р. кількість осіб, що їх представляють, дорівнювала 2,67 млн, у 2001 — 2,36 млн осіб. Це стосується перш за все білорусів, молдован, болгар, поляків, німців, греків, чехів, угорців, що можна пояснити й зовнішньою міграцією представників цих етнічних груп, й асиміляційними процесами. Однак за ті ж 11 років в Україні стало в 5,3 разів більше кримських татар. Від часу перепису 1989 р. на 180 % збільшилася чисельність вірмен, на 122 % — азербайджанців, на 112% — румунів. До кінця 90-х рр. ХХ ст. зростала також чисельність грузин, узбеків, турок. Питома вага українців в числі мігрантів в Україну протягом 1995–1999 рр. складала 44,3% (265,7 тис. осіб), росіян 37,7% (226,4 тис. осіб). Однак кількість тих українців, які переїхали до України, складає лише 70% від загальної кількості тих, хто виїхав. Так само й загальна кількість росіян (226,4 тис. осіб), що переселилися до України — майже вдвічі менша, ніж тих, хто виїхав. Загалом у 1998 р. у порівнянні з 1989 р. кількість прибулих з Росії в Україну зменшилася у 6,7 разів, а вибулих з України до Росії — в 3,3 рази. З початку ХХІ ст. кількість мігрантів в Україну потроху збільшується. В числі областей, в яких міграційний рух упродовж 90-х рр. був особливо інтенсивним: Донецька, Одеська, Луганська, Харківська, Дніпропетровська, а також м. Київ та Крим.

Підозри у фальшуванні результатів перепису щодо кількості росіян, які силовоюлялися відразу ж після оприлюднення матеріалів деякими російськими коментаторами, є, на наш погляд, безпідставними. Зменшення чисельності росіян в інших державах (і тих, які ввійшли до США, і тих, котрі стали членами Європейського Союзу) є загальною тенденцією 90-х рр. ХХ ст. Загалом за цей час чисельність росіян у країнах колишнього СРСР (окрім Росії) скоротилася на 7,5 млн осіб (майже на 30%). Але в Росію їх переїхало приблизно 2,5–3,5 млн та близько 0,5 млн емігрувало в інші зарубіжні країни. Якщо враховувати обсяг міграційних потоків росіян до Росії в абсолютному обчисленні (з України в Росію за різними даними виїхало на постійне проживання від 0,5 млн осіб до 0,9 млн осіб), можна дійти висновку, що міграція не могла бути основною причиною зміни кількості етнічних росіян в Україні. Ймовірно частина з них на початку ХХІ ст. змінила самоідентифікацію і стала визначати себе українцями. Таким чином, майже в усіх географічних регіонах України, за винятком Закарпаття та Північної Буковини, серед етнічних меншин перше місце за кількістю населення посідають росіяни. Найбільшим є їх відсоток серед етнічних меншин на Сході — у Донецькій, Луганській та Харківській областях та Півдні — Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Херсонській області й Автономній Республіці Крим. Зважаючи на очевидну диспропорцію між чисельністю російської частки населення та інших меншин, варто, все ж, дещо уточнити зміст формули багатонаціональності (поліетнічності) України. Фактично домінянти міжетнічних стосунків визначаються чисельним домінуванням українського та російського населення, яке в різних областях має свої особливості.

За радянських часів частка українців майже в усіх областях України неспинно скорочувалася при абсолютному збільшенні їх чисельності. За час, що відділяє обидва переписи, загальна чисельність українців зросла приблизно на 120 тис. осіб (0,3%), а їх питома вага серед жителів України, як уже згадувалося — на 5,1%. Частка українців майже в усіх західних та центральних областях збільшилася (від 2–4%, до 5–6%). Українці переважають у всіх адміністративних територіях України, хоча найбільша їх частка серед населення від 75% до 98% — у західних та центральних областях. Абсолютною є більшість українців у Тернопільській обл. — 1113,5 (97,8%), Івано-Франківській обл. — 1371,2 (97,5%), Волинській обл. — 1025,0 (96,9%); Рівненській обл. — 1123,4 (95,9%), Вінницькій обл. — 1674,1 (94,9%), Львівській обл. — 471,0 (94,8%), Хмельницькій — 1339,3 (93,9%). Але чим далі на схід, тим помітнішою є диспропорція в чисельності етнічних українців серед населення певних територій. У Запорізькій та Харківській областях кількість українців складає відповідно 1364,1 (70,8%) та 2048,7 (70,7%), Одеській — 1542,3 (62,8%), Луганській — 1472,4 (58,0%), Донецькій — 2744,1 (56,9%), АР Крим — 492,2 (24,3%), м. Севастополь — 84,4 (22,4%). Аналіз даних перепису також свідчить про нерівномірність збільшення чисельності українців по областях між двома переписами. Так, найбільші зміни за період між 1989 та 2001 рр. відбулися в м. Київ — збільшення на 13,3%, Одеській — на 7,6%, Запорізькій — на 4,3%, Рівненській — 3,5%, Закарпатській — на 3,4%, Чернівецькій — на 3,4%, Миколаївській на 3,1%, Харківській — на 2,8%, Херсонській — на 2,6%, Волинській — на 2,4%, Івано-Франківській — на 2,1%, Дніпропетровській — на 2%, Донецькій — на 1,9%. Найбільші кількісні зміни спостерігалися серед українського та російського населення України. Зважаючи на області з найпомітнішими зрушеннями етнічного складу, можна дійти висновку про те, що паралельно відбувалися процеси дерусифікації та ре-ідентифікації українського населення. Тобто частина росіян з різних причин змінили свою етнічну належність, а частина українців, які раніше себе записували як росіяни формально повернули собі оригінальну етнічність. Загалом, етнічна мапа України має виразний регіональний характер.

З урахуванням динаміки етнічного складу населення в Україні всі області можна об'єднати в декілька груп:

- фактично моноетнічні області (кількість українців складає від 90% до 98%): Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, а також Сумська область, де українців близько 89%;
- регіони Центральної і Південної України відносно етнічної однорідності: місто Київ (82% українців, 13% росіян), Миколаївська (82% українців, 14% росіян), Херсонська (82% українців, 14% росіян), Дніпропетровська область (79,3% українців, 17,6% росіян);

- області Південної і Східної України, де частка росіян складає близько 25%: Запорізька (71% українців, 25% росіян), Харківська область (70,7% українців, 25,6% росіян), а також Одеська область (63% українців, 21% росіян);
- області Сходу України, де частка росіян більша за третину населення: Донецька (58% українців, 38% росіян), Луганська область (58% українців, 39% росіян);
- АР Крим і м. Севастополь, де чисельно домінують росіяни: Крим — 58,3% росіян, 24,3% українців, 12% кримських татар; м. Севастополь — 71,6% росіян, 22,4% українців [2, с. 297].

Водночас слід пам'ятати, що росіяни в місцях, де вони складають найчисельнішу групу населення, не утворюють анклавів, тобто місць компактного поселення, тому ступінь їх мобілізації є досить низькою [7].

Можна погодитися з висновками українських дослідників В. Євтуха та В.Трощинського про те, що українська держава не є типово поліетнічною, а належить до країн з поліетнічним складом населення [3, с. 8]. Очевидно, що в прикордонних з Росією областях росіяни — найчисельніша група, яка значною мірою визначає етнічну специфіку цих територій. Очевидно, що офіційна формула політичного визначення статусу росіян як національної меншини не розкриває повною мірою сутності етнокультурної ситуації, що склалася на цих територіях. Найхарактернішою особливістю є бі-етнічність, яка виявляється в чисельному домінуванні в загальному складі населення українців та росіян. З огляду на те, що саме тут упродовж 90-х рр. ХХ ст. відбувався найпомітніший етноміграційний рух, зокрема пов'язаний зі змінами серед російського населення, можливо прикордоння варто було б розглядати як специфічну етнокультурну систему. Зважаючи на демографічні та соціальні характеристики областей україно-російського прикордоння, є підстави для виділення східних областей в окремих етнічний макрорегіон України. Національна ідентичність, зазвичай, не є гомогенною, а етнодемографічний чинник, як доводить міграційна історія Європи, не є другорядним у формуванні культурного середовища, тому саме цей регіон України, посідаючи значиме місце в семіотичній мапі країни, відіграє важливу роль у формуванні національної самосвідомості населення України.

Чи означає такий етнічний розподіл населення суттєву культурну різницю між адміністративними територіями? Чи можна на основі подібності пропорцій в етнічному складі населення припускати подібність культурних процесів в областях, об'єднаних в одну групу? Чи є підстави вважати, що чисельність тих чи інших етнічних груп суттєво впливає на ступінь консолідованості суспільства загалом? Яким чином етнічний склад населення може впливати на формування національної ідентичності? Пошук відповіді на ці запитання потребує подальшого дослідження проблеми регіонального культурного самовизначення населення України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Всеукраїнський перепис населення 2001р [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> . — Загол. з екрана.
2. Дрожжина С. В. Права національних і мовних меншин як актуальна проблема українського соціуму / С. В. Дрожжина // *V культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва «Культурологічний дискурс сучасного світу: від національної ідеї до глобалізаційної цивілізації» : зб. мат. всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 1–2 черв. 2007 р.* — К. : Міленіум, 2007. — С. 294–300.
3. Євтух В. Б. Етнонаціональна структура українського суспільства : довід. / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. — К. : Наук. думка, 2004. — 343 с.
4. Elazar D. J. *Federal Systems of the World: a Handbook of Federal, Confederal, and Autonomy Arrangements (2nd Ed.)* / D. J. Elazar. — Essex: Longman Group Ltd. — 1991. — p. 228
5. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / за ред. В. І. Наулка. — К. : Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. — 424 с.
6. Kuzio T. *Russians and Russophones in the former USSR and Serbs in Yugoslavia: a comparative study of passivity and mobilization* / T. Kuzio // *East European Perspectives*. — 2003. — 25 June. — N. 13. — Vol. 5.
7. Пирожков С. Миграция и миграционная политика в Украине / С. Пирожков // *Миграция в СНГ и Балтии: через различия проблем к общему информационному пространству: мат. конф. 8–9 сент. 2000 г., Санкт-Петербург.* — М., 2001. — С. 4–12.
8. Шилз Е. А. Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство / Е. А. Шилз // «І» : незал. культурол. часоп. — 2001. — № 21. (Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/21-zmist.htm>)

Надійшла до редколегії 11.01.2011 р.

УДК 94:070.15(477.54) “1906/1907”

Д. М. ЧОРНИЙ

**ПРЕСА ХАРКОВА
В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ МІСТА ТА ГУБЕРНІЇ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1906 — НА ПОЧАТКУ 1907 РР.**

Розглядається роль преси в політичному житті Харкова і губернії в період підготовки та проведення виборів до II Державної думи.

Ключові слова: газета, влада, вибори, партія, пропаганда, репресії.